Милосав Милосављевић*

Оригинални научни рад
УДК 316.334.55 (497.11)

КАРАКТЕРИСТИЧНИ ОБЛИЦИ ДЕВИЈАЦИЈА СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА

Milosav Milosavljević

Characteristic forms of deviation in rural populations

Abstract: *This paper deals with analyses and presentations of characteristic forms of social deviations in rural areas, having in mind the economical, social, political, culturological and socio-psychological context of the life of rural populations in Serbia. Apart from a comparative indication of the link between social deviations in rural areas and their general features in Serbia's society, a special analysis is devoted to their specificities related to rural populations. The author adopted a wider humanistic approach to the understanding of the essence of social deviations. In that sense apart from alcoholism, property and organized crime, narcotics addiction and violence at a micro-social level also poverty, unemployment, idleness, alienation and marriage and family disorganization in rural populations. The basic point of the paper is that essential changes in the position, style and quality of life, as a prerequisite to preventing and reducing the indicated and otherwise manifested forms of social deviations in rural areas, cannot be achieved without a thorough reexamination and acceptance of new policies and treatment of agriculture, rural areas and farmers.*

Keywords: *social deviations, countryside, rural populations, poverty, unemployment, alcoholism, crime, narcotic addiction, family disorganization, rural-oriented policies.*

Сажетак: Овај рад посвећен је анализама и приказу карактеристичних видова друштвених девијација на селу имајући у виду економски, социјални, политички, културолошки и социјалнопсихолошки контекст у коме живи сеоско становништво у Србији. Поред упоредног указивања на повезаност друштвених девијација на селу са њиховим општим одликама у друштву Србије, посебно се анализирају њихове специфичности везане за сеоско становништво. Аутор се определио за шири хуманистички приступ разумевању суштине друштвених девијација. У овом смислу поред алкохолизма, имовинског и организованог криминала, зависности од дрога и насиља на микросоцијалном плану анализирани су сиромаштво, незапосленост, беспосличење, отуђеност и дезо-

* Редовни професор наука о социјалном раду, у пензији.

рганизације брака и породице сеосоког становништва. Основна је порука текста да се суштинске промене положаја, стила и квалитета живота, као претпоставки превенције и смањивања приказаних и других видова друштвених девијација на селу, не могу постићи без темељног преиспитивања и прихватања нове политике и односа према пољопривреди, селу и селјацима.

Кључне речи: *друштвене девијације, село, сеоско становништво, сиромаштво, незапосленост, алкохолизам, криминал, зависност од дрога, дезорганизација породице, политика према селу.*

Увод

Није могуће изложити карактеристичне облике девијантног понашања уопште и у сеоским срединама, посебно, без узимања у обзир критерија друштвених опасности и последица. Обично се појам друштвене опасности везује за друштвени систем а друштвене последице одређују с обзиром на карактер и величину жртава. Наравно, у овом аспект у појам друштвених последица везује се за оно што се колоквијално назива друштвена опасност. Другим речима, друштвена опасност неких делања, укључујући и друштвене девијације, посматра се са аспекта очувања, односно, угрожавања система владајућих друштвених вредности и система успостављених односа у неком глобалном друштву. Шта више, критериј друштвених вредности, а тиме и друштвене опасности, користи се при дефинисању друштвених девијација у свим теоријским приступим, чије извориште је позитивистичка перспектива.

Из хуманистичке перпективе појам друштвене опасности и последица посматра се са аспекта људских жртава и негативних последица по људске заједнице. Како постоје нехумани и девијантни друштвени системи, који продукују девијације и девијанте, то се ни девијантност нити друштвена опасност не могу дефинисати из угла последица по друштвени систем, већ по томе на који начин и у ком опсегу погађају људе и њихове примарне заједнице (породицу, сродничке, суседске и локалне заједнице). У овом тексту определили смо се за хуманистички приступ и критеријуме, како у одређивању друштвених девијација, тако и друштвене опасности и последица.

Када се говори о девијацијама сеоског становништва прво се поставља питање: да ли се оне садржински, структурално и квантитативно разликују од истих појава присутних у градском и становништву мешовитих насеља? Слично томе, поставља се и питање специфичности етиологије ових појава. Наиме, веома дуго све што је негативно и патолошко везивано је за градове и градски стил живота а под утицајем идеализације села и сеоског начина живота,. Очигледно да је у питању логичка грешка, јер се, уз све специфичности села и сеоског стила живота, оп-

шти услови настанка девијација везују за целину друштвених односа неког глобалног друштва, не занемарујући и међународне утицаје и простирање неких видова девијација (организовани криминал). На другој страни, искуствена евиденција различитог типа указује на извесне специфичности друштвених девијација с обзиром на регионалне, структуралне, професионално-делатне, узрасне и полне разлике становништва неке земље, не једино у однос на утицаје фактора урбанизације.

Полазни став у овом тексту је да и поред повезаности са општим одликама девијација у друштву Србије, постоје и посебне карактеристике и особености девијација на селу, што ћемо настојати да анализирамо и прикажемо у овом тексту.

Пре него пређемо на саму елаборацију напред дефинисаног проблема веома је важно поменути да ће аргументација за ставове и судове изнете у овом тексту почивати углавном на секундарним изворима података (документација служби социјалне заштите и правосудних органа, аналитички и информативни текстови из часописа и новина, непосредно посматрање и искуство аутора) јер нема репрезентативних и систематских истраживања села уопште, нити друштвених девијација. Слично се може рећи и за расположиве статистичке податке, који, осим праћења криминалитета, не обезбеђују евиденцију за анализе других видова девијација, поготово када је у питању сеоско становништво.

Опште карактеристике девијација у Србији као оквир за разумевање патологије села

Да би се стекла одређена слика о карактеристикама друштвених девијација на селу неопходно је дати сажет приказ одлика и раширености социјалне патологије у друштву Србије уопште. Употребили смо овде широко коришћени појам социјалне патологије, иако он садржи значајне теоријске и методолошке слабости.¹ На другој страни, може изгледати чудно и неуобичајено да се у овом тексту сиромаштво и незапосленост такође посматрају као тип друштвених, поред класично схваћених девијација. Ово је међутим, у складу са хуманистичком приступом овим друштвеним појавама.² Најзад, када је реч о расположивости потпунијих релевантних и поузданих података о девијацијама уопште у Србији може се рећи да скоро да нема примера лонгитудиналних и репрезентативних истраживања ових појава. Изузетак су нека истраживања сиромаштва почетком века за потребе израде стратегије смањива-

¹ Видети шире: Милосав Милосављевић: Девијације и друштво, Београд, 2003, Драганић.

² Ibid.

ња сиромаштва.³ Ипак расположиви статистички и истраживачки подаци омогућују општи увид у раширеност и неку врсту хијерархије различитих типова друштвених девијација у Србији почетком XXI века, без могућности суптилнијих и рафинираних анализа.

Имајући у виду израженост и негативне последице, које за собом остављају, као карактеристични облици друштвених девијација у друштву Србије се издвајају: сиромаштво, алкохолизам, зависност од дрога, незапосленост, организовани криминал и криминал уопште, конфликти и агресије, дезорганизација породице, дезорганизација производних организација, дезорганизација јавних и државних служби, малолетничко преступништво, самоубиства итд. Расположива искуствена евиденција различитог типа од статистичких података и истраживања до секундарних извора података (подаци, извештаји и документација јавних и државних служби и институција, невладиних организација и других субјеката) показују да се међу друштвеним девијацијама и социјалним проблемима у Србији издвајају пре свих сиромаштво и незапосленост. Реч је о сложеним, структурираним и дуготрајним појавама, које масовно погађају велики број грађана и имају бројне неповољне последице по појединце, њихове породице и друштво у целини.

На другој страни алкохолизам је најраширенија друштвена девијација класичног типа и широко распрострањена социјална болест, која тихо успореним дејством узма своје жртве, а да притом, под теретом других сложених економских, политичких и социјалних проблема скоро не привлачи посебну пажњу шире друштвене јавности и одговорних институција, чак и када је у питању све присутнији алкохолизам све млађих генерација.

Зависност од дрога по многим сазнањима и индикаторима поприма обележја епидемијске социјалне болести, са тенденцијом снижавања границе узраста на коме се стичу прва искуства са дрогом. Сем у екстремним и посебно драматичним ситуацијама, а оне су често повезане са другим видовима криминала или леталним исходима веома младих зависника, јавност није значајније осетљива у односу на ову девијацију. Политоксикоманије најчешће брину родитеље, просветне раднике, ентузијасте професионалних институција или невладиних организација, док су моћи оних који профитирају на продаји наркотика значајно изнад могућности, моћи и упорности оних који покушавају да организују превентивне или терапеутске програме и пројекте.

³ Видети на пример: Божићевић Биљана, Крстић Гордана, Мијатовић Бошко (2001): *Сиромаштво у Србији и реформа државне помоћи сиромашнима*, Београд, Центар за либерално-демократске студије.

Друштвене кризе, кризе вредности и друштвених институција, осиромашење становништва и општа криминализација друштва погодују ширењу нарочито имовинског, али и других типова криминала, са значајним уделом организованог и криминалитета малолетника. Мито и корупција, као последица кризе друштвених односа, отуђења и злоупотребе моћи и слабости институција и служби друштвене контроле, су значајан део организованог криминала присутног у свим сферама јавног живота, економских и социјалних односа.

Присуство друштвених конфликта у окружењу и у друштву уопште и неефикасност друштвених механизма разрешења конфликта допринели су постојаности и порасту неких видова агресија на микросоцијалном плану, од злостављања деце и жена и породичног насиља уопште, до вршњачких сукоба и агресија у свакодневним односима. Отуђеност и нетолеранција су такође део свакодневнице многих људи.

Дезорганизације породице, производних и делатних организација, јавних и друштвених служби и етнички, религијски и други сукоби јављају се истовремено као особени тип друштвених девијација, али и као погодујући чиниоци различитих видова девијантних понашања.

Најзад, у овом сажетом осврту на особености друштвених девијација у Србији уопште, не смеју се заборавити самоубиства, као посебан тип девијације, не толико због тенденције благог пораста, већ пре свега, услед заступљености младих и старих особа које излазе из својих криза, друштвене ситуације и неразумевања налазе у уништавању сопственог живота, као највеће људске вредности.

Овај мали осврт служи као контекст за разматрање специфичности друштвених девијација сеоског становништва и није никако централни предмет овог разматрања. Пре би се могло рећи да он омогућује успостављање паралела и трагање за сличностима и разликама у односу на колоквијално названу социјалну патологију села.

Друштвени контекст девијација на селу

Поред увида у општу патологију друштва Србије неопходно је указати и на специфичан друштвени контекст, који узрокује друштвене девијације сеоског становништва, како би се боље разумеле њихове карактеристике, опсег, структуре и динамика, као и ради бољег предвиђања будућих тенденција. У овом смислу мора се прво почети од друштвено-економског и технолошког контекста, јер он пресудно утиче на укупни положај сеоског становништва и одлучујуће на појаву одређених типова девијација, а потом наставити са социолошким, социо-културним, етнолошким, политиколошким и сл.

Први значајан сегмент економског контекста сеоског рада и живота тиче се радикалних промена својинских односа над земљом. Иако је земља, у принципу опште добро, власништво над земљом је најчешће приватно и државно, са подваријантама друштвеног или јавног. Први удар на пољопривреду и село догодио се подржављењем великог дела обрадивог земљишта, шума, вода и слично након Другог светског рата, уз додатни погубни експеримент око насилног удруживања сељака у сеоске радне задруге, популарно називане „колективама“. Иако су стварањем великих пољопривредних имања успостављени услови за продуктивнију и разноврснију производњу, ефекти су варирали у зависности и од климатских и других неекономских узрока, а посебно због мешања политике у производњу у целини, не само у пољопривреди. Истовремено, на приватни сектор се гледало са резервама и он је откупима, порезима и другим мерама перманентно спутаван и контролисан. У погледу економске и политичке организације приватни сектор у пољопривреди је био расцепкан и без неких видова удруживања и повезивања, док су неки делови приватног предузетништва имали бар неке видове професионалног удруживања, иако су били далеко од тога да буду партнери држави и политици.

Нова трансформација власништва започета крајем прошлог века у форми приватизације државних, односно друштвених субјеката пољопривредне производње створила је поново неслућене могућности манипулација, злоупотреба, мита и корупције, укључујући и одређене видове узурпација. Многи „привремени“ закупи дела друштвеног земљишта и неконтролисане приватизације никако нису унапредили пољопривредну производњу, већ су створили услове за различите врсте монопола и даљу експлоатацију ситних робних произвођача, којима многи обећавају, али их нико не штити.

Када је реч о другој економској специфичности села, а то је тип делатности, онда је извесно да се и у овом сегменту економских односа наилази на бројне противречности, које подстичу различите видове друштвених девијација. Опште је познато да се у погледу делатности сеоско становништво разликује од градског по томе што се примарно бави пољопривредом и мањим делом шумарством, ловом, риболовом и сеоским туризмом. Ове делатности по својој технолошкој развијености претежно припадају традиционалној пољопривредној производњи екстензивног типа, са скромним обимом и квалитетом производње. Већина сеоских домаћинства најчешће се бави „сваштарском“ производњом, углавном за сопствене потребе док се на тржиште износе само вишкови производа. Мањи део сеоског становништва, који је био у прилици или је добро схватио суштину модерне пољопривреде усмерио се према специјализованој производњи и тржишном пословању. Истовремено

бројни пољопривредни комбинати, јавна пољопривредна добра, задруге и сличне форме друштвене пољопривредне производње захватиле су суштинске кризе због чега су у већини пропала, у целини или делимично приватизована или таворе у очекивању „бољих дана“.

Све су свему, могло би се рећи да је сектор пољопривреде најжешће осетио последице дуготрајних економских, политичких, социјалних и других криза ранијег југословенског и друштва Србије. Пропаст социјалистичког концепта привреде и особени промашаји у експериментисању пољопривредом и сељаштвом створили су дуготрајно неповољан контекст који онемогућује њену озбиљну трансформацију, иако за то постоје природни потенцијали. Заблуде око индустријализације и резерве према сељаштву, некритички прихваћене из совјетске идеологије, радикално су смањиле интерес и интересовање становништва да се бави пољопривредом, иако велики део становништва Србије још увек живи на селу.

Најављиване демократске промене с почетка XXI века нису значајније изменили однос према селу и пољопривреди, сем приватизације, која даје почетне резултате у преради и производњи хране и посредно, али још увек незнатно у пољопривредној производњи у целини. У бити, пољопривреда и село веома споро излазе из летаргије криза и дуготрајног занемаривања. Очито, без озбиљних инвестиција и посебно промене политике према селу и пољопривреди нису могући коренити помаци. Не може се ручно плевити запуштена и закоровљена башта.

Посебно дуготрајни и погубни утицај на кризу и пропадање села имало је потцењивање и експлоатација села кроз нереалне и нетржишно вредновање пољопривредне производње, честе промене политике и резерве према сељаштву. У овим околностима млади су стимулирани да напуштају села, иако ни у мешовитим и градским насељима нису имали никакве перспективе. Истовремено на село се вратила већина „сељака индустријских радника“, али се ни они нису окренули озбиљнијој пољопривредној производњи захваљујући већ успостављеним „полутанским“ навикама и реално скученим могућностима.

Сем ретких изузетака, веома успешних пољопривредника, који су и даље под сталним оптерећењима и ризицима, већина младих погрешно професионално усмераваних и са нереалним друштвеним и аспирацијама родитеља не види, нити покушава да своју перспективу нађе у пољопривреди, чак и када живе на селу у домаћинствима својих родитеља.

У социолошком аспекту специфичности села изражавају се, пре свега, кроз карактеристичне социјалне односе, начине организовања и удруживања, управљање и облике друштвености. Наравно, базични

економски, политички и социјални односи слични су у целини неког глобалног друштва.

У селу се успостављају специфични социјални односи захваљујући природи пољопривредне делатности и еколошким и другим специфичностима. Слично се може рећи и за начине комуницирања, који се у савременим условима разликује од града једино у планинским, малим и раштрканим селима. На другој страни, општа отуђеност постаје и одлика односа на селу, иако не у оноликој мери колико је она изражена у градским срединама, посебно у великим градовима.

Са социолошког аспекта значајније су промене у начину организовања и удруживања у селима данас. У традиционалним селима организација и удруживање били су мотивисани природом делатности и нужношћу економских односа. Тако су били чести примери удруживања скромних производних технологија, запрежне стоке и слично, као и организација мобилности или молби како се негде називао овај вид повезивања, да би се што брже прикупила летина.

Традиционално село имало је и специфичне начине удруживања и организовања око заједничких интереса или потреба: вода, извори, путеви, школа, црква и сл. Самим тим и управљање селом осим правно регулисаних видова имало је неке специфичности, међу којима је постојање неких видова самоорганизовања и самоуправљања заснованих на неформалним и неписаним правилима.⁴

Друштвени живот села у великој мери је био везан за обичаје око пољопривреде, традицију и верске и друге обичаје. У неким сегментима он је био сиромашнији, али је подразумевао непосредност односа и активну партиципацију већине сељана.

Социјализација и социјална контрола остваривани су непосредно и спонтано кроз различите видове неформалних, али јасно дефинисаних односа. Слично се може рећи и за реакцију заједница на неприхватљива и девијантна понашања појединаца. Стабилне примарне заједнице и снажне непосредне социјалне мреже спутаваале су индивидуалност и слободу појединаца, али су обезбеђивале социјалну и психолошку сигурности и ослонац. Поред обезбеђивања самоидентитета оне су различитим механизмима, нарочито неформалне контроле, спречавале различите видове неприхватљивог понашања и одбрану од ризика и угрожавања који су долазили изван мреже.

У савременим селима многе примарне заједнице (породица, сродство) и социјалне мреже су у кризи (суседске и сеоске заједнице) или су

⁴ Сретен Вукосављевић: Писма са села

ослабиле (кумовске, пријатељске, братственичке и сл.). Проблем није у томе што су неки облици друштвености и социјалних мрежа значајно промењени или нестали, већ у чињеници што нису замењени неким новим, тако да се атомизација породица и појединаца јавља и сеоским срединама не једино у великим градовима. Изгубљени су и значајни ослободителски у случајевима личних, породичних и друштвених промена и посебно криза. Социјална контрола и формални и неформални ауторитети су углавном нестали, тако да су утицаји заједнице на понашање појединаца безначајни.

Најзад, специфични односи друштвености подразумевали су постојање чврстих организованих заједница попут породице, породичне задруге, суседства, сродничких заједница и сеоских заједница. У суштини, различите поделе и подељености ослабиле су бројне социјалне мреже у којима се живело у традиционалним селима. Нестајање породичних задруга је био неминован економски и социјални процес, али се и на селу поново јављају вишегенерациске породице, што је последица економских и социјалних нужности а не самоизбора чланова ових заједница (незапосленост, нерешено стамбено питање, несигурност извора егзистенције). Многе сеоске породице су у кризама односа пре свега, због неповољних економских и социјалних прилика. Нису ретки случајеви занемаривања и злостављања у породици. Поред деце и жена који су најчешће жртве насиља у породици, све су чешћи примери занемаривања старих.

Иако још увек већи део укупног становништва Србије станује на селу, општа депопулација погађа и ове средине. Традиционално, село је било извор репродукције укупног становништва захваљујући високим стопамата natalитета. Мада су стопе развода брака ниже међу становницима села у односу на градско и становништво мешовитих насеља, стопе склапања бракова су на ниском нивоу, а специфичне стопе рађања сличне породицама у граду, те је популациона криза захватила и село. Неповољни и несигурни услови рада и живота на селу више погађају мушку популацију, јер се девојке лакше удају и одлазе са села. То нарочито важи за планинска и неразвијена села.

За данашње село у социолошком погледу карактеристично је нестајање традиционалних социјалних односа, организације, удруживања, друштвености и управљања. Они су замењени различитим видовима политичке организације и управљања, који су издвојили становништво села, атомизирали и отуђили појединце и породице, тако да се и тешко долази до договора око заједничких интереса и потреба, а долази и до поремећаја односа, сукоба, неслоге. Дечје болести плуралистичке демократије најтеже су на селу.

Села која су имала развијену инфраструктуру и боље комуникације и ближе су градовима, лакше одржавају заједничке институције и службе. Друга се посебно и полагаано девастирају и умиру, како из економских, тако и из социјалних, психолошких, идеолошких и политичких разлога.

Радикалне промене на социо-културном плану су, по неким мишљењима водиле погоршању не унапређењу културе села, јер су нестале неке добре традиционалне вредности, навике, обичаји, видови слободног времена и специфичне сеоске културе. По другима ове промене су позитивне, јер је смањен јаз између културног живота на селу и у граду и због стварања неслућених могућности комуницирања и отварања према свету коришћењем савремене информатичке и комуникационе технологије. Ову расправу остављамо по страни. Ретка социолошка истраживања указују на нестанак традиционалне сеоске културе и обнављање само неких њених деривата и лоших копија, уз доминирајуће и имитирајуће коришћење масовне потрошачке културе, што није једино особеност сеоског становништва, већ и већине људи у градовима.

Поред промена у садржајима и облицима материјалне културе, које су неминовно резултат развоја технологије и економије, значајно су промењени и њени духовни садржаји. Већина села сем планинских и напуштених доживили су специфичну урбанизацију, како у погледу развоја инфраструктура, тако и у односу на типове градње и стандард и опремљеност домаћинства. Притом се наилази на примере мегаломаније и нерационалности у погледу улагања у објекте и нарочито куће, које у многим случајевима остају недовршене.

Све су ређи примери добросуседске и сеоске солидарности, док се, слично градовима многе породице и појединци затварају у оквире својих домова и интереса. Садржаји слободног времена, поред масовне културе и појединачних примера аматерских програма и организовања, су јако сиромашни, док су традиционална окупљања, понекад повезана са економским активностима (комишање кукуруза, прела, бербе и сл.) као и светковања нестала или променили своје садржаје и смисао. Културна и духовна понуда, најчешће заснована на економским интересима, у селима углавном не постоји, сем ретких лоших имитација естрадних приредби и догађања.

Специфичности друштвених девијација на селу

Непотпуни и несистематски подаци говоре о томе да социјалну патологију села карактерише нешто другачија дистрибуција, структура и хијерархија изражености у. У овом случају према раширености и сво-

јим хуманим жртвама различити видови девијација на селу могли би се поређати на следећи начин: алкохолизам, имовински криминал укључујући и учешће у делу организованог криминала („зелена мафија“), сиромаштво, незапосленост и беспосличење, агресије и сукоби на микро-социјалном плану, зависност од дрога младих, поремећаји структура и функционисања породице и депресије и самоубиства старијих.

У целини посматрано, могло би се рећи да бег са села и његово пропадање, депопулација, распад пољопривредних домаћинстава и непостојање било каквих перспектива представљају најтеже видове друштвене аномије и патологије у ширем смислу. Са друштвено акционог и последичног аспекта најнеповољније је сазнање да су у питању друштвено негативни и неповољни процеси са неповратним и, на веома дуги рок, непоправљивим последицама.

Алкохолизам представља класични и традиционално присутан социјални проблем и друштвену девијацију. Поред тога што се на овај проблем не обраћа озбиљна пажња и што он захвата све генерације и све више младе, поставља се питање да ли се у поређењу са ранијим периодима алкохолизам на селу разликује данас. Прва разлика, по проценама алкохолога, јер поузданих података нема, је повећање обима ове социјалне болести. Друга битна промена тиче се типа алкохолизма. У ранијем периоду доминирали су бета и друштвени пијанци, док су данас присутни сви видови алкохоличара и посебно солодринкера. У узрасном смислу у прошлости су међу алкохоличарима били присутнији старији, док се данас алкохолизам среће код свих генерација, посебно међу младима, уз снижавање узрасне границе првих опијања, понекад са трагичним последицама. Поред тога што су старији често лош узор у односу према употреби алкохола, они су немоћни у односу на проблем сталних и учесталих опијања својих млађих чланова.

У погледу полне структуре померања су у порасту удела алкохоличарки, што свакако није резултат еманципације жена, већ широко присутне толеранције према употреби алкохола. На другој страни, у односу на прошлост промењен је и тип алкохолних пића. Док су прошлости доминантно коришћена пића из сопствене или сеоске производње, данас се користе све врсте пића уз промену „моде“ и избор оних која су најјефтинија и могу се више конзумирати.

Поред економско-социјалних услова, који сигурно нису тако неповољни, као што је то било непосредно после Другог светског рата, на ширење алкохолизма утичу већ поменуте неповољне промене и нарочито, беспосленост и беспосличење, посебно младих, непостојање могућности корисног слободног времена и упућеност на пасивну потрошачку културну понуду преко средстава јавног комуницирања. Сеоске продав-

нице, бифеи и кафићи постају места окупљања и „глуварења“ уз неминовни алкохол и честа такмичења „ко може више“. Пошто алкохолизам не привлачи ничију пажњу а забринути родитељи и понеки просветни радници и ентузајастички су немоћни, алкохолизам полагано, али сигурно узима свој данак, укључујући и леталне исходе.

Према раширености сиромаштво спада свакако у озбиљан социјални проблем, не само сеоског становништва. Постојећа истраживања указују на значајну заступљеност апсолутно сиромашних (око 15%), али и на знатно већи удео релативно сиромашних на селу (више од једне четвртине). Поред тога што су међу сиромашнима на селу најзаступљенији стари, универзално сиромаштво присутно је у неким граничним и најнеразвијенијим регионима и општинама. Проблем је у томе што су ово традиционално и дуготрајно најнеразвијеније средине, чији развој није могућ без истовремених осмишљених и дугорочних пројеката и програма економског, социјалног и културног развоја. Репродукција сиромаштва, као универзални процес везан за овај социјални проблем, не захвата једино неке социјалне слојеве већ читаву популацију неразвијених и заосталих села, општина и региона.

Социјално раслојавање села поново постаје видљив процес, чије жртве су масовније присутни осиромашени и сиромашни. Проблем је и у томе што су могућности социјалне промоције и професионалног оспособљавања деце и младих неповољни, а то је за већину једини могући пут удаљавања од сиромаштва. Одумирање села и депопулација затворили су многе школе, што је још више погоршало ионако лоше образовне могућности. Није због тога случајно што су у узрасним групама најсиромашнијих поред старих особа и деца између десет и четрнаест година. Проблем је и у томе што не постоји озбиљан увид и евиденција о неуписаној деци и прекиду школовања већ после првих разред основне школе. Уобичајено је мишљење да то, пре свега, важи за ромску децу, међутим, овај проблем присутан је у неразвијеним и девастираним сеоским срединама.

О здравственим, културним и другим аспектима сиромаштва на селу тешко се може говорити, јер они нису истраживани. Једино је могуће закључити да су све врсте здравствених, социјалних и сличних услуга недоступније становницима села и у потпуности недоступне старима и сиромашним из планинских и малих села.

Познато је такође да су друштвене установе на селу настајале на иницијативу власти и из градских средина са изузетком цркава и оних објаката, који су грађени на основу неких видова смоорганизовања, самоудруживања и самодоприноса. Није због тога случајно што су сељаци углавном били резервисанио према јавним институцијама и служба-

ма све док се нису уверили у корист коју од њих могу имати. На другој страни, запослени у јавним институцијама на селу, углавном су то доживљавали као привремено решење и настојали да што пре, као и многи сељаци напусте село. Ретки су примери оних који су своју перспективу видели у раду и животу на селу, јер је град у принципу, потенцијално па и реално нудио више.

Дуготрајна економска криза и успостављање тржишних закона, не само у економији већ у друштвеним делатностима, затворило је многе образовне, културне и здравствене установе или њихове делове у селима, док ретке прживљавају захваљујући неким видовима солидарности и ентузијазму појединаца. Са нестанком или сужавањем делатности многе школе су изгубиле свој значај за образовни, културни, спортски и укупан друштвени живот села. Уосталом то се у принципу, може рећи и за трансформацију, односно сужавање васпитних улога школа уопште.

Неповољан економски контекст утиче најдиректније на различите видове криминала уопште и посебно организованог криминала, који неминовно захвата и село захваљујући могућностима добре зараде кроз посредовање, откупе, закуп и куповину земљишта, (посебно национализованог, чији повраћај власницима се очекује), уцене, диктирање цена, монополе на тржишту, злоупотребе кредита и других погодности за пољопривреднике и сл.

Класични имовински криминал сеоског становништва не показује значајнији пораст, али је свакако на првом месту у општем криминалу ове популације. Неколико ствари указују на извесне промене у карактеру и тежини имовинског криминала. Реч је порасту разбојништава, примене силе и пљачки у класичном смислу у којима се људи са села јављају истовремено и као починиоци и жртве. У овом потоњем смислу жртве су најчешће усамљене старије особе или парови. Понекад је „плен“, безначајно мали, што указује на безобзирност и некад бесперспективност починилаца ових дела.

Друга промена односи се на удео малолетних починилаца имовинских кривичних дела, иако је њихов број углавном стабилизovan. На другој страни, малолетници су све више укључени у различите видове организованог криминала, најчешће у улози извршилаца. Уз то треба поменути пораст прекршаја и кривичних дела у саобраћају од стране људи са села и нарочито малолетника, што је последица још увек ниске саобраћајне и опште културе. У овим случајевима млади су често и жртве саобраћајних удеса, посебно због непридржавања мера безбедности, непознавања прописа, неположеног возачког испита и вожње у алкохолном стању. У последњим годинама посебно су присутни прекршаји и

кривична дела везана за управљање двоточкачима на моторни погон и моторима, који су постали веома популарни међу младима, нису таким скупим у односу на аутомобиле, при чему су присутне различите имитације филмских и других јунака из филмова са бесомучним тркама.

Бројни су примери и садржаји организованог криминала, који захватају пољопривреду и село, али су посебно типични они видови приватизације преко којих се у бесцење купују земља и друга претходно обезвређена и запуштена добра, уз учешће представника јавних институција и подршку политичара. У многим случајевима куповина руинираних делова друштвених пољопривредних система, па и од незаинтересованих приватних власника, нема за циљ нову или квалитетнију и интензивну пољопривредну производњу, већ улагање у монопол или перспективно исплативу трансакцију око земље.

Посебан пример организованог криминала везаног за село јесте откуп национализованог земљишта од бивших власника у бесцење пре него што су донети прописи о денационализацији. Очигледно у томе су могли да суделују делови политичких структура који су знали или чак суделовали у припремању ових прописа. Тако ће се претходно безвредни папири безначајним улагањима претворити у енормна богатства.

Међу типичним видовима организованог криминала везаним за пољопривреду треба поменути и манипулације око претходне куповине земљишта пре будућих концесија за јавне комуникационе системе и објекте, наравно од стране оних који су такође претходно добро обавештени о планираним концесијама и дугорочним јавним улагањима.

Најзад, широко је позната тзв. „зелена мафија“, која перманентно контролише откуп и промет пољопривредних производа убирући притом огромне профите на рачун произвођача. Одсуство перманентног стимулуса пољопривредне производње и организованог откупа погодује мешетарењу и злоупотребама. У многим ситуацијама „вешти“ појединци користе неорганизованост пољопривредног сектора и неефикасност државне контроле за брзо богаћење кроз откуп и промет пољопривредних производа.

Иако босови организованог криминала најчешће не живе на селу, судионици у овој раширеној девијацији све више су људи са села, подстакнути могућностима брзе и високе зараде. Но, већина ових људи су најчешће директне или индиректне жртве ових девијација.

Незапосленост, беспосленост и беспосличење представљају сложен економски, социјални, психолошки и културни проблем не једино на селу, али је у овим срединама уочљивији. Дугорочно гледана, без озбиљнијих економских, социјалних и политичких промена, које ће омогућити продуктивно запошљавање, не могу се очекивати никакве

промене у друштвеном контексту у коме живе сељаци, нити смањивање укупне социјалне патологије.

Незапосленост представља објективну ситуацију појединаца који су способни за рад и желе да раде, али су осујећени непостојањем понуда за рад, а уз то, су, у формалном смислу, пријављени одговарајућим службама. Незапосленост сеоског становништва има своје структуралне и друге разлике у односу на градско и становништво мешовитих насеља. У принципу и имајући у виду, узрасне, професионалне, образовне, старосне и друге карактеристике, незапослени на селу припадају тзв. тешко запошљивим категоријама. Читава ситуација погоршава се сталним сужавањем ионако традиционално ниске понуде за запољавањем у пољопривреди и сродним делатностима. У најтежој ситуацију су млади и они који већ имају одређени радни и пензијски стаж, недовољан за стицање одређених права. Притом је очигледно, да млади незапослени ни не помишљају да се запошљавају у пољопривреди, још мање на имању својих родитеља.

Беспосленост је последица незапослености, али и неспремности, посебно млађих, да прихвате послове на селу или неке лошије плаћене, сезонске и напорније послове. Неспремни да се ухвате у коштац са овим проблемом и у страху „да деца не крену кривим путем“, као да је овај којим многи од њих ходају „прав“, родитељи постају жртве („да се деца не муче као што су то они чинили у младости“).

Бесполичење означава стил живота, који одликује непостојање жеље да се нешто продуктивно и корисно ради, да се прихвате било какве породичне, друштвене и друге обавезе, тако да све више поприма обележја девијантне поткултуре. Сем глуварења, окупљања са себи сличним, апсолутно пасивног односа према свему и одбојности према раду и било ком типу организоване делатности, беспосличење подразумева и специфично корићење времена.

Често су овакве „филозофије живота“ праћене алкохолизмом, коцкањем, учешћем у различитим кладионичарским и играма на срећу. Идеја лаке, брзе и високе зараде без рада је одлучујућа идеја, отуда одбојност према онима који мукотрпно зарађују за живот. Пошто је беспосличење сложен, пре свега, социо-психолошки и културолошки проблем, то се никако не може превазилазити простом понудом за запошљавање. Док нерадници, како се то народски каже: „траже посао, а моле бога да га не нађу“, беспосличари ни не помишљају да траже било какав посао. Иако беспосличење није једино особеност сеоских средина, тамо је видљивије, са ризиком да прерасте у различите видове криминала.

Сиромаштво, криминал и незапослениост представљају неке типичне видове друштвених девијација сеоског становништва, који су најдиректније продукт економске ситуације. Међутим, економски услови и стил живота у данашњим селима утичу и на појаву других видова девијација попут алкохолизма, микросоцијалних сукоба, безнађа и депресија.

Иако технолошко заостајање села има везе са укупним економском ситуацијом и статусом сељака, треба поменути још једну њену негативану страну, која производи специфичан вид патологије (медицинске и социјалне). Реч је о томе да технолошка заосталост и неопрељеност сеоских домаћинстава, не само да битно утиче на продуктивност и квалитет производње, већ узима висок данак у виду честих повреда, смртних исхода и инвалидизирања људи.

Нема потпуних слагања око тога да ли је пораст различитих видова агресија и сукоба на микросоцијалном плану (у породици, суседству, у школи, међу вршњацима и сл.) последица ефикаснијег деловања образовних, сигурносних, правосудних и других институција и веће осетљивости јавности за ове појаве или је реч о њиховом реалном расту. Извесно је међутим, да се оне у различитим формама и садржајима испољавају све више и на селу.

У патријархалној породици и сеоској заједници жене, деца и млади били су подређени старијима, носиоцима власништва домаћинства и старешинама породице и заједнице, трпећи често различите видове злостављања и насиља. У данашњим селима ситуација се променила утолико што се старије особе све више јављају као жртве и све ређе као почиониоци насиља. На другој страни, агресије од стране жена бележи пораст, што се може рећи и за вршњачко и насиље деце према родитељима. Виктимологе посебно забрињава тзв. безразложно и групно насиље. Тако су све чешћи сукоби између разреда у школама, између школа и између суседних села на спортским и другим јавним приредбама и окупљањима.

Друштвене кризе, насиље присутно у окружењу и у јавним медијима, изражена осујећења и фрустрације људи и посебно младих погодују бујању агресија на микросоцијалном плану. Проблем је у томе што су традиционални механизми превазилажења насиља и ненасилне комуникације (мировна већа, неформалне групе и угледни сељани) нестали, као и начини неформалне социјалне контроле, а нису замењени неким другим примереним измењеним друштвеним околностима и узроцима ових појава. Злостављање и насиље иду често руку под руку са алкохолизмом, али и са неефикасним системом обезбеђења сигурности и безбедности грађана.

Истраживања указују на постојање тзв. круга насиља, односно на чињеницу да се жртве насиља у датим околностима јављају као његови почници, јер су поремећене односе у својим породицама прихватили као нешто уобичајено и нормално. Узор оца насилника иматира се у по-годујућим околностима, најћешће према млађим и слабијим, а догађа се и „узвраћање“ насиље када насилник остари и онемоћа. У многим случајевима дуготрајно насиље у породици, на које нико не реагује или је реакција неефикасна доводе до убистава насилника од стране жртава. Понекад мајке, које заједно са својом децом трпе дуготрајно насиље, инструментализују и подстичу своју малолетну децу на убиство насилника, јер је то, по њима, једини начина да се прекине са овим неподношљивим односима. На другој страни, један од значајних индикатора агресија на микросоцијалном плану у селима је и заступљеност кривичних дела против живота и тела, која се налазе на трећем месту иза имовинског и саобраћајног криминала.

Већ је било речи о слабљењу и нестајању неких значајних социјалних мрежа. Неке од њих као и облици друштвености и удруживања су нестале силом економских, социјалних и политичких промена. Без обзира на то какав емоционални однос према традиционалним облицима друштвености, припадања и удруживања неко има, поготово старије генерације, извесно је да је њихово нестајање или слабљење умањило реалне и посебно социо-психолошке, етичке и емоционалне изворе сигурности појединаца и породица. Губитком коренова, социјалних ослонаца и везаности увећава се неизвесност, несигурност и отуђеност људи. Поманкање ових ослонаца посебно постаје видљиво у условима личних, породичних и дрштвених криза. Неки видови опште друштвене солидарности, посебно у време социјализма нису никако могли да надоместе оне садржаје солидарности који су настајали спонтано у врелу живота и различитих изазова.

Поставља се питање: да ли су људи на селу отуђени у истој мери као они у граду? Без размишљања већина људи ће одговорити да на селу не влада толика отуђеност као у граду. Међутим, посредни индикатори (потпуна незаинтересованост за беду, пропадање, лоше односе, за немоћне и тешко болесне комшије, касно откриће нестанка или смрти суседа или чак сродника и сл.) показују да је она значајно присутна и међу сељацима. Додуше, овај аспект социјалних односа се може посматрати генерацијски, регионално, с обзиром на тип села и друге економске и социолошке индикаторе. Тако је извесно да су социјалној изолацији и „социјалној смрти“ изложенији стари, становници планинских, напуштених, неразвијених и пограничних села. Обхрвени сопственим проблемима и трагањем за опстанком и преживљавањем и на селу многи немају времена ни енергије за друге и туђе муке.

Појави отуђености и личних и породичних тешкоћа и проблема доприносе и дезорганизације сеоских заједница, јавних институција и служби, а да се не говори о томе колико је укупна дезорганизација и урушавање институционалних оквира пољопривредне производње допринело укупном пропадању села и сељака.

Велика је заблуда да су сеоске породице стабилније. Овакве закључке поједини аналитичари изводе једино уз чињенице да су стопе развода сеоског становништва ниже од ових становника градова и мешовитих насеља. Бројне неповољне промене у структурама, величини, функцијама и односима у породици указују на то, да се с правом, може говорити и о њиховим кризама.

Већ је указано на смањење просечног броја чланова породице на селу у чему се она приближава величини градских, а скоро да је изједначена са породицама из мешовитих насеља. Према томе, неки други, а не урбални узроци су утицали на депопулацију, смањење величине и броја породица. Са друге стране, самачка и двочлана домаћинства су бројнија на селу. У социјалном, економском и психолошком смислу најгоре је што су доминирајућа домаћинства старих. У селима расте и број других типова структурално непотпуних породица (разведене, удовичке, напуштене и сл.). У периоду седамдесетих и осамдесетих година на поремећаје функција и структура породица значајно је утицао одлазак на тзв. привремени рад у иностранство. Несумњиво да је ова појава значајно допринела преживљавању укупне привреде, не само пољопривреде и села, али су значајна средства утрошена у нерационалне и непродуктивне инвестиције и потрошњу. Социјалне, културолошке, психолошке и друге негативне последице, посебно по децу и породицу нису озбиљније истраживане.

Постепене, радикалне, лоше и непоправљиве промене догодиле су се у функцијама породице. Већ је указано на економске аспекте промена на селу. Овде треба скренути пажњу на промене у економској улози породице. Сеоска породица је, по правилу, произвођачка и у томе се битно разликује од градске. Позитивне промене у економији пољопривредне производње, које су незнатне у односу на дуготрајне кризе, помогле су оживљавање произвођачке функције сеоских домаћинстава и породица, са интенцијом да се поред старијих и одраслих и млади укључују у ову производњу и у томе виде своју перспективу. Оваква домаћинства и породице су пре добар пример, него утемељена пракса. Овде се помињу и домаћинства и породице, јер се у многим ситуацијама чланови породице баве пословима изван пољопривредног домаћинства, док се у овима понекад јављају и други несродници, који учествују у породичној производњи.

У многим сеоским домаћинствима, из разлога, који су делимично напред анализирани, производна функција се везује углавном за сопствене потребе, а тржишни вишкови служе да се набаве друге робе и плате обавезе према држави и другим јавним службама. У суштини, слично градским породицама претежни део економске функције своди се на заједничку потрошњу, захваљујући томе што су веома ретка тзв. пољопривредна домаћинства и због продора психологије масовне потрошње и доступности јефтине некавалитетне робе доступне и најплићем цепу.

Тешко је без истраживања тврдити да ли се значајно променила социо-емоционална улога породице, која је значајна за све њене чланове а нарочито за децу, старе и хендикепиране. Судајући према подацима о насиљу и сукобима могло би се рећи да су и ове присутне негативне промене, али да се то никако не може генерализати. Но, када је реч о другим важним друштвеним функцијама породице, броје су неповољне промене, које на извештан начин указују на кризе породице и на селу. Већ је било говора о слабљењу репродуктивне функције сеоских породице, које су традиционално биле носиоци репродукције становништва. На драматична упозорења демографа о дугорочним, немерљивим, невидљивим и непорављивим последицама нико од одговорних за развој становништва и заустављање депопулације не обраћа пажњу.

Социјализаторска функција доживела је током историје најтемељније промене, захваљујући променама у окружењу и у породици самој. У традиционалној породици основна сврха социјализаторске функције била је да се деца припреме за делатности и живот на селу, да усвоје норме, обичаје и правила понашања своје заједнице. У садржинском и методолошком смислу формирање личности одвија се кроз непосредне и свакодневне активности породице и заједнице и кроз неформалне односе. Васпитачи и преносиоци знања су старији и родитељи. Послови у домаћинству и на породичном имању преузимају се са растом и развојем, пре свега, физичких способности. Јасна подељеност друштвених улога између полова утицала је и на специфичности садржаја и начина социјализације, али се од деце и младих захтевала послушност и сваки озбиљнији преступ био је на неки начин кажњаван. У случајевима кршења неких табуа и озбиљнијих преступа укључивала се и сеоска заједница.

Преузимање образовне функције од стране школских установа суштински је променила социјализаторске улоге породице. Деца се више не припремају поретежно за послове у пољопривреди. Захтеви савременог живота увећавају значај образовања, док многи родитељи, не једино на селу, нису у стању да прате свеколике промене, које су уткане и у образовни систем. Многи од њих се осећају хендикепираним и фруст-

рираним, поготову, што их њихова деца на одређеном образовном ступњу превазилазе.

У данашњем друштву умножавају се утицаји различитих чинилаца социјализације деце. Већина тих утицаја има позитивне, али су бројни и они негативног карактера, што родитељима ствара додатне проблеме. Утицај вршњака, јавних медија и лоших узора у одређеним узрастним периодима представљају посебан проблем за родитеље, поготово имајући у виду демократизацију образовања и породице. Једна идеја карактеристична за неразвијена и сеоска друштва има посебно негативне ефекте по развој и васпитање деце: “Учи да не би морао да радиш и да се мучиш”.

Најзад, иако тиме нису исцрпљени индикатори дезорганизације и дисфункционисања многих породица, угрожена је и социјално-заштитна функција. У традиционалним сеоским заједницама заштита деце, старих, инвалидизираних и других чланова са посебним потребама заснивала се на одговорности и солидарности породице као целине. Развој социјално заштитних функција ширих заједница, државе и друштва ослободио је неке породице претешког бремена бриге о својим угроженим члановима. Нико не може рећи да су данашње породице, укључујући и оне на селу, мање солидарне и спремне на жртве. Проблем настаје код бројних породице чије могућности су значајно испод сложених проблема и посебних потреба њихових чланова. Ово посебно важи за ситуације у којима се укупна беда породице сусреће са другим сложеним проблемима својих чланова (здравствени, развојни и слични проблеми деце, ментална и физичка заосталост, инвалидитете, хроничне болести и други специфични проблеми старих, преступништво, алкохолизам и слични проблеми малолетника и других чланова породице).

Зависност од дрога нема епидемијски карактер у селима као што је то случај у градовима и мешовитим насељима, поготову оним на рубовима великих градова. Но, не треба се заваравати да овај вид болести зависности и девијација није присутан међу младима на селу. На то упозоравају нека истраживања раширености употребе дроге од стране школске деце. Позната је чињеница да се све више сеоске деце школује у градовима, поготову на средњошколском нивоу и да су пре у прилици да дођу у додир са дрогом него што је то случај на селу. На другој страни, сви ошти услови који погодују успостављању ове зависности за младе уопште важе и за децу са села. Према томе, заблуда је уколико се очекује да су ова деца резистентнија на изазове градова. Напротив, она се срећу са многим проблемима која градска деца, која живе са својим родитељима имају. Дилери дроге имајају развијене методе и мреже увлачења младих у зависност. Ниска цена дрога чини их доступним ши-

рем кругу потенцијалних корисника, док неефикасност друштвених мера превенције и заштите док ниска цена многих, наравно некавалитетних дрога увећава ове ризике. Као што нико није унапред предодређен да постане зависник, тако нико није лишен могућности да проба и постане зависан од дрога. Иначе присутна потреба имитације и прихватања групних захтева и норми вршњака увећава ризике. Многа деца постају зависници да би ушла у неке вршњачке или социјалне групе и да би стекао макар и негативан самоидентитет.

Најзад, када се говори о девијацијама на селу неопходно је упозорити још на једну појаву која постаје посебно видљива у сеоским срединама. У питању су депресије, најчешће напуштених и самих, изолованих и хронично болесних старих особа. Многи стари на селу у самоубиству налазе излаз из ових и других неповољних услова живота а суочени са немогућношћу да се живи нормалним животом. Иако су стопе самоубиства у Србији око просека за европско становништво, самоубиства старијих, посебно на селима, и младих у градовима чине ову појаву специфичном и забрињавајућом.

Уместо закључка

Основни циљ овог текста био је да се упозори на неке негативне промене, социјалне проблеме и девијације специфичне за сеоско становништво. Изнети ставови могу бити предмет расправа и неслагања, тим више што нису утемељени на репрезентативним истраживањима. Нисмо међутим, забринути због могућих критика идеја и тврдњи изнетих у овом тексту. Осећали смо потребу да стручну, научну и друштвену јавност упозоримо на неке лоше, сложене и непоправљиве промене и појаве у различитим сегментима сеоског живота и рада. Већина негативних појава и тенденција, од којих су само неке приказане у овом тексту, не погађају село и сеоско становништво. Напротив, оне су неповољне за друштво у целини.

Село и сеоско становништво су запостављани и потцењивани, како неформално, тако и кроз политику и однос према селу. Овим текстом желимо да укажемо на то да је неопходна коренита и радикална промена политике према пољопривреди и сељацима. Као што је показано, неки процеси имају универзалне неповољне ефекте (депопулација, старење становништва, слабење и нестанак неких социјалних мрежа, опадање производње хране и посебно здраве хране), неки други посредно утичу на ситуацију у друштву у целини (сиромаштво и осиромашење, незапосленост, алкохолизам), док већина приказаних друштвених девијација има неке специфичности на селу, било у садржајима, начинима испољавања или раширености.

Један закључак намеће се сам по себи: постојећи механизми подршке пољопривреди и селу и однос јавне политике и служби и институција држи сеоско становништво у неравноправном положају и непримено његовом доприносу националном богатству, доприносећи, не само опстајању, већ и мултиплицирању његових проблема. Изгледа да сви други имају више користи од напорне и неизвесне пољопривредне производње од оних малобројних и све старијих који својим знојем натапају преостале ненапуштене и запуштене оранице. Бојати се да ће сви они одговорни за нестанак и урушавање села увек наћи неки алиби, али то неће решити питање обнављања становништва ове земље, обнављање и развој модерне пољопривредне производње, обезбеђивање хране као социјалне и стратешке категорије, уважавање мукотрпног и вишеструко потцењеног рада сељака и сл.

Уколико се говори о хитности корених промена политике према пољопривреди и селу онда се једноставно може рећи да су неке могућности и шансе давно пропуштене и да ће бити потребно много више улагања (финансијског и људског капитала), далековидости, упорности и доследности да се оне и постигну на општу корист. Једно је сигурно, без активне партиципације и уважавања сељака никакве промене неће бити могуће.

Избор из литературе:

1. Ackerman, Susan Rose, 1998: *Corruption and Development*, Annual World Conference on Development Economies 1997, edited by Boris Pleskovic & Joseph E. Stirlitz, The World Bank, 1998).
2. Богићевић Биљана, Крстић Гордана, Мијатовић Бошко (2001): *Сиромаштво у Србији и реформа државне помоћи сиромашнима*, Београд, Центар за либерално-демократске студије.
3. Болчић Силвано и други, 1995: *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд, Институт за социолошка истраживања.
4. Букелић Јован, 1998: *Деца пакла*, Београд, Велартра.
5. Чекеревац Ана, 2000: *Незапосленост у свету*, Социјални рад и социјална политика, Зборник радова, Београд, Факултет политичких наука.
6. Група аутора, 1980: *Дрога и млади*, Београд, Привредна штампа.

7. Игњатовић Ђорђе, 1998: *Организовани криминалитет* (други део), Београд, Полицијска академија.
8. Игњатовић Ђорђе, 2002: *Криминолошко наслеђе*, Практикум из криминологије, Београд, Полицијска академија.
9. Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања (2000): *Систем и корупција*, Београд.
10. Лакићевић Душан, 1997: *Економска, политичка и социјална катаклизма југословенског друштва*, Београд, Социјална политика и социјални рад, бр. 3.
11. Лазић Милан и други, 1994: *Разарање друштва*, Југословенско друштво у кризи 90-тих, Београд, Филип Вишњић.
12. Маџар Љубомир, 2000: *Политички узроци сиромаштва*, Сремски Карловци и Нови Сад, Књижница Зорана Стојановића.
13. Милић Анђелка, 1995: *Свакодневни живот породица у вртлогу друштвеног расула: Србија 1991-1995*, у Болчић Силвано (едитор): Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
14. Милић Анђелка, 2001: *Социологија породице*, Београд, Чигоја.
15. Милосав Милосављевић, 2003: *Девијације и друштво*, Београд, Драганић.
16. Милосав Милосављевић, 1997: *Социјални проблеми, друштвене девијације и социјални рад*, Зборник, Социјални рад на прагу 21. века, Београд, Социјална мисао.
17. Милосав Милосављевић, 1999: *Социјалноекономски аспекти функционисања породице у условима економске кризе*. Београд, Социјална мисао, 1-2/1999.
18. Николић Драгослав, 2000: *Болести зависности*, Београд, Социјална мисао.
19. Срна Јелена, 1997: *Бити или не бити-Студија самоубиства младих*, Београд, Институт за психологију и ИП Жарко Арбуљ.